Fig. 1. Kirken set fra nord. NJP fot. 1981. - *The church seen from north.*

FRAMLEV KIRKE

FRAMLEV HERRED

Biskop Esger henlagde ved sit brev af 13. januar 1310 kirken under Århus domprovsti, der besad patronatsretten indtil kapitlets nedlæggelse i 1660'erne (jfr. prædikestol og fontehimmel).[1] Til trods for at kirken var inkorporeret[2] i domprovstens embede, svaredes der alligevel særlige visitationsafgifter til denne for regnskabsrevision og forsvar, indtil disse ydelser ved mageskifte af 6. marts 1582[3] blev afstået til kongen. Ved grevskabet Frijsenborgs oprettelse 1672[4] blev kirken - ligesom Harlev - indlemmet heri (jfr. tårnspir). Den afhændedes 26. april 1724[5] til kongen, som lagde den under Skanderborg rytterdistrikt under kirkesessionens bestyrelse. Framlev kirke erhvervedes efter ryttergodsets salg i april 1767[6] af Anne Elisabeth Lassen (enke efter Johan Arent Althalt) til Lyngbygård, der allerede ejede Lyngby og Borum kirker. Kirken fulgte herefter Lyngbygård til 1874, da hofjægermester Johannes Friis (jfr. *akvamanile) afstod gården, men beholdt kirken. 16. maj 1882[7] solgtes kirken til oberst S. Neergaard (jfr. stavplanke), jægermester T. Quistgaard og ritmester O. Engelbrecht, hvis enker og arvinger ejede den, indtil den overgik til selveje 1. januar 1913.[8]

Kirken er siden reformationstiden *anneks* til Harlev. I skattelisten 1524[9] nævnes den før Harlev, hvilket kan skyldes, at Framlev, der var en både større og rigere kirke, i senmiddelalderen blev betragtet som hovedkirken og Harlev som anneks.

Sognemændene vægrede sig 1716[10] mod at transportere bygningsmaterialer til kirken, der var under reparation, og overtrådte hermed Danske Lov 2-22-68 (sml. Sønder Galten, s. 2103).

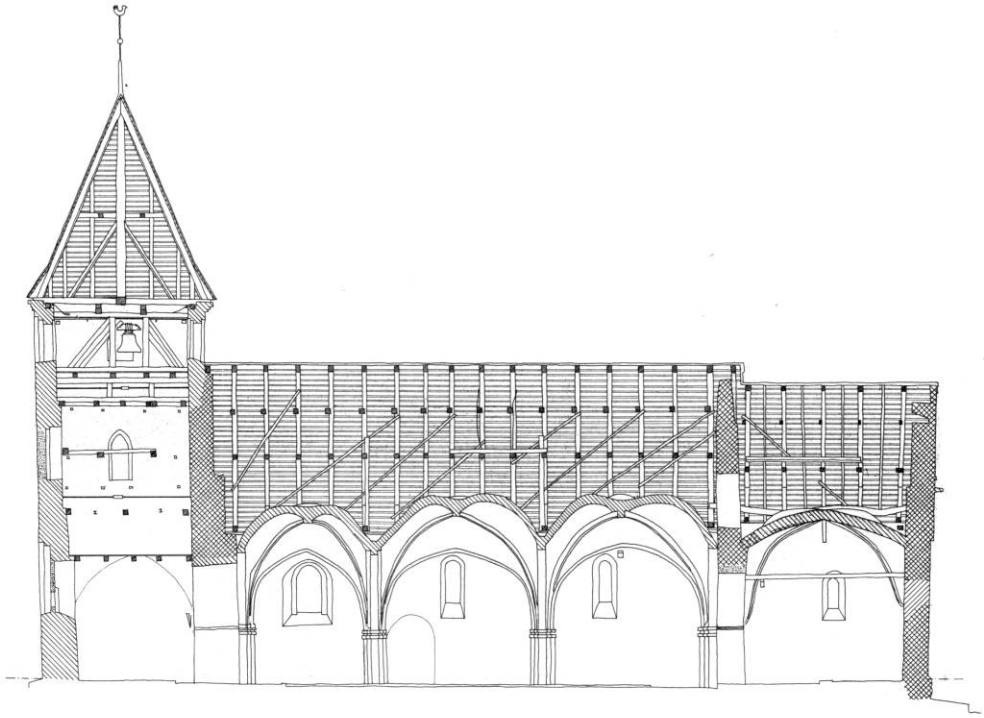

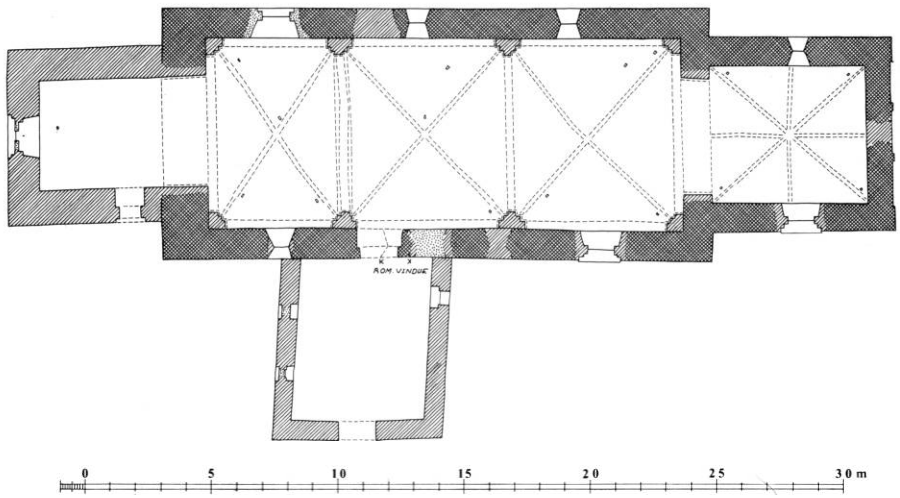

Fig. 2. Længdesnit 1:300. Målt og tegnet af H. H. Kierkegård, F.B.Kjeldsen og O. Köhn, Arkitektskolen i Århus 1976. - *Longitudinal section 1:300.*
Fig. 3. Plan 1:300. Målt af KdeFL og TF 1971, tegnet af Marianne Nielsen 1982. - *Ground-plan 1:300.*

Kirken ligger i landsbyens nordøstre hjørne på toppen af en jævnt skrånende banke, dog med et markant fald fra triumfmuren og østover.

Den nærmest trapezformede *kirkegård,* hvis omkreds 1862[11] måltes til ca. 400 alen (omtrent 250 m), har bevaret sine gamle skel, men er 1968 udvidet med et tilsvarende areal mod nord. Den ældre kirkegård hegnes af markstensdiger, og lignende diger, beplantet med tjørn, indrammer det nye afsnit. Kirkegården, der tidligere lå med græsgroede tuer, blev 1852 »planeret« og inddelt med brede gange.[12] Hoved*indgangen* i syd er en køreport med ganglåge, lukket afjerngitre med kors og bladkranse

(sml. Harlev), som er ophængt mellem cementafdækkede og hvidkalkede piller, ommuret 1874.[11] I vest er en lille låge med trætremmer.

Der var i 1700'rne †*indgange* i alle fire sider.[13] Indtil 1817 var porten i syd udformet som en muret og teglhængt *†portal,* og også den østre »stette«, som sløjfedes 1882,[11] var muret og dækket med tegl. Af de fire *†kirkeriste* var den vestre og nordre 1727 »ganske øde«; de to øvrige dækkede »grundmurede« gruber, idet den søndre dog var »hæftet« i kirkeportens sider. 1661[14] nævnes en †lås til porten og 1739[15] †hængelåse til lågerne.

Et hvidkalket (†)*ligkapel* i kirkegårdens nordøstre hjørne, opført 1907 for indsamlede midler fra hele sognet, har tjent som redskabshus, siden det 1959 afløstes af et nyt *kapel* uden for syddiget (arkitekt Aage C. Nielsen, Århus).

Det oplystes 1633[16] på Viborg landsting, at kirken 60 år tidligere ejede en †*kirkelade,* der imidlertid var bortkommen fra kirken og reduceret til et gadehus under kronen. Den østvestvendte lade lå ved kirkegårdens syddige øst for kirkeporten, og er muligvis identisk med det vestre af de to huse, der er afsat på landsbyplanen 1783 (fig. 43). Laden er formentlig gået af brug i slutningen af 1500'rne som følge af kirketiendens bortfæstning.[17]

†*Trækirke.* Dele af to **stavplanker*[18] af egetræ, genanvendt som vinduesrammer i den romanske stenkirke, er efter al sandsynlighed levn fra en trækirke, der stod på den nuværende kirkes plads og blev nedbrudt i forbindelse med dennes opførelse.

1) (Fig. 8 og 41). Den nederste(?) ende af en stavplanke udtoges 1890 ved genåbningen af korets tilmurede nordvindue og er nu i Nationalmuseet.[19] Planken, der er groft afhugget foroven i forbindelse med udhugningen af vindueshullet, er 146 cm lang, 53-54 cm bred og 6,5-13 cm tyk; den buede side har vendt udad. I

Fig. 4. Korgavlen med blændarkader (s. 2039) og billedkvader nr. 1 (s. 2039). NJP fot. 1981. - *Gable end of chancel with recessed arcades and carved ashlar no. 1.*

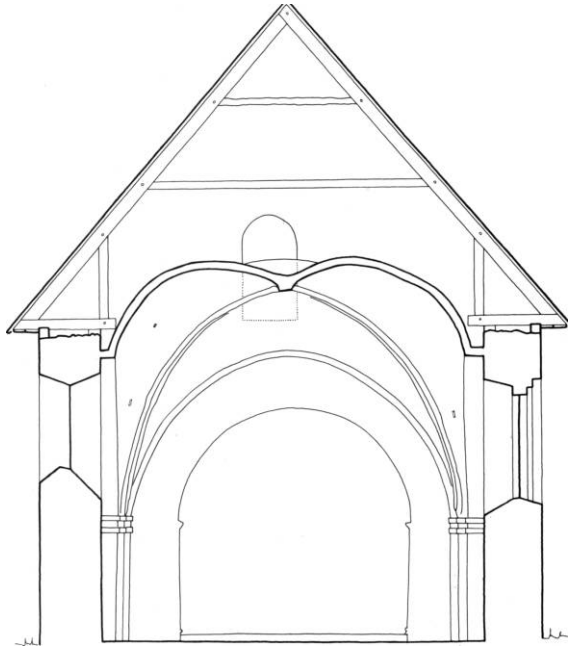

Fig. 5. Tværsnit gennem skib 1:150, set mod øst. Målt af KdeFL og TF 1974, suppleret af Jesper Ballhorn og NJP og tegnet af Marianne Nielsen 1982. - *Cross-section of the nave 1:150.*

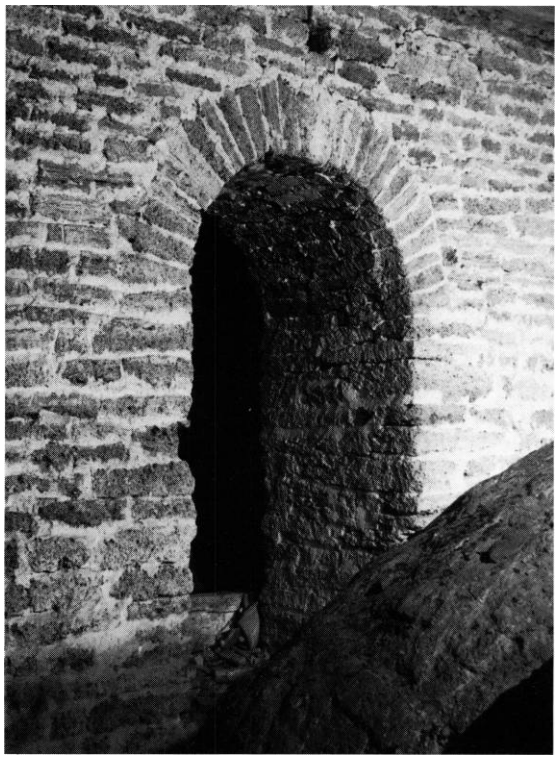

Fig. 6. Loftsdør i triumfmurens taggavl, set fra vest (s. 2039). NJP fot. 1981. - *Door to loft in the gable of the rood screen, seen from the west.*

Fig. 7. Udsnit af frådstensmurværk i vestsiden af korets taggavl (s. 2039). NJP fot. 1981. - *Section of travertine masonry at west side of gable end of chancel.*

langsiderne er der notriller (godt 2 cm brede og 5-6 cm dybe) til den fjeder eller snarest fjederplanke, der har forbundet to notplanker; forneden ses to skråtløbende naglehuller (3 cm i diameter), antagelig til fastgørelse på fodtømmeret.[20]

2) (Fig. 42). Et brudstykke af en tilsvarende planke fandtes 1934 i bunden af korets tilmurede østvindue og er nu udstillet i købstadmuseet Den gamle by i Århus.[21] Det forrådnede træstykke er ca. 70 cm langt, 30 cm bredt og 7-8 cm tykt og har notrille som nr. 1 i den ene langside.

Den rundbuede vinduesåbning i planke nr. 1 måler 83x34-35 cm. Da plankerne genanvendtes som *vinduesrammer* i stenkirken, blev den plane side vendt udad og forsynet med fals for anbringelse af glas; i planke nr. 2 ses endnu søm, som har holdt blyrammen fast.

Trækirkerne stod så godt som altid på stenkirkernes plads. Nøjagtig hvor Framlev kirkes formodede forgænger af træ har ligget, vil formentlig engang kunne afgøres ved en arkæologisk udgravning. Det faldende terræn under koret synes at antyde, at sporene efter den nedbrudte trækirke skal søges under skibet, således som det også er tilfældet i Hørning (Randers amt), undersøgt 1961,[22] og med de fleste udgravede trækirker.[23]

Stenkirken er en anselig, romansk bygning, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et våbenhus i syd og et tårn i vest. Orienteringen er på det nærmeste solret.

I den langstrakte kirke, der er herredets betydeligste romanske anlæg, sidder dørene usædvanlig langt mod øst, og korets mure er - imod sædvane - ca. 30 cm højere end skibets. På grund af det faldende terræn når korgavlen til spidsen en højde af 12,5 m. Skibet er nøjagtig tre gange så langt som koret, hvis ydermure flugter med skibets indervægge. - Den anvendte måleenhed synes at være en kort fod på knap 28 cm, svarende til bredden af korgavlens lisener. Murtykkelsen er gennemgående 112-117 cm (godt fire fod), idet skibets vestgavl ligesom i Skivholme (s. 1942) dog er noget tykkere, nemlig ca. 170 cm (svarende til 6 fod).

Materialer og teknik. Murene er rejst af rå og kløvede marksten med anvendelse af frådsten og kridt omkring åbninger og i hjørner.[24] De tre bevarede *taggavle* (fig. 2) er overvejende af frådsten, lagt i gennemløbende skifter, 5-15 cm høje. I korets østgavl er en enkelt stor flage anbragt med fladen udad, og her er i et skifte brugt opus spicatum (sildebensmuring).[25] Mens gavlsiderne i korets loftsrum ikke er fugede (sml. fig. 7), står gavlene i skibets tagrum med udglattede, kvaderridsede fuger. Bomhullerne er ladt åbne.[26] Tagrummene forbindes af en rundbuet *loftsdør* (fig. 6), 210x110 cm og med bund ca. 20 cm over skibets murkrone; den har lige gennemløbende karme og afsluttes med et fint udført, rundbuet stik. - I vestgavlens yderside og bag våbenhusloftet dækkes murfladen af en ret stærk grusblandet mørtel; over hvælvene står skibets vægge med udglattet mørtel og hvidtekalk. - Aftryk i skibets vestgavl viser, at †*tagværkerne* ligesom i Skivholme (s. 1943) var af den almindelige type med én spærstiver til hvert spær. Loftsbjælkerne, der hvilede på murkronen, var underklædt med planker (sml. udhugget rille i triumfgavlens vestside).

Korgavlens murflade brydes af tre store rundbuede *blændarkader* (fig. 4) med sål ca. en meter over terræn og med små, rundede kragled. Korgavlen i Harlev (s. 2010), nedbrudt 1862, havde en lignende udsmykning, der tillige genfindes i Hørning (Hjelmslev hrd.) og blandt Grenåegnens kridtstenskirker, således på korgavlene i Gjerrild og Enslev.

Billedkvadre af kridt. 1) (Fig. 4 og 10). En T-formet (delvis overhvidtet) sten, ca. 45 cm høj, i korgavlen, godt et par meter over den midterste blænding, viser den Korsfæstede i lavt relief. Kristus, iført knælangt lændeklæde, står med udadvendte fødder og bøjede, udbredte arme; hovedet, med glorie, hælder stærkt mod venstre. Reliefstenen, hvis form selv angiver korset, beskyttes af en udkraget sten og hviler på en stærkt fremspringende sten, sandsynligvis formet som et dyrehoved med åben gab (måske inspireret af et vandspyer?).

2) (Fig. 11). En kvader i korets sydøstre hjørne, ca. 30x45 cm og anbragt omkring 5 m over terræn, har på sydsiden en svært forklarlig fremstilling: to forvitrede, siddende figurer, et menneske og en hare(?), muligvis en variant af »den omvendte harejagt«.[74] - De to kvadre ønskedes 1867[11] renset for hvidtekalk.

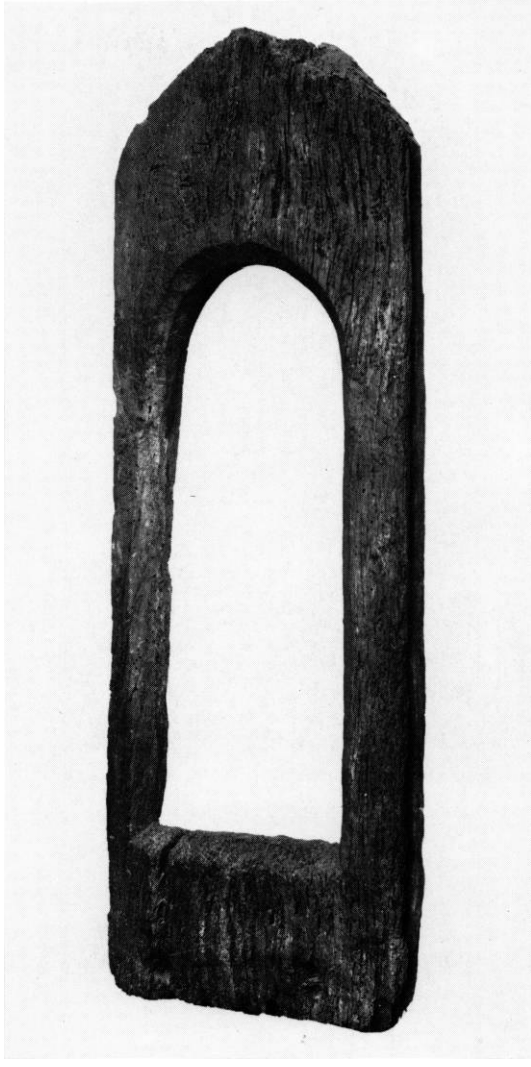

Fig. 8. *Stavplanke nr. 1, formodentlig fra nedbrudt †trækirke, genanvendt som vinduesramme i den romanske stenkirke (s. 2037). Udstillet i Nationalmuseet. NM fot. - **Plank no. 1, thought to originate from demolished †stave church, re-used as window frame in the Romanesque church. In the National Museum.*

Døre og vinduer. Skibets to rundbuede døre er som nævnt placeret usædvanlig langt fra vest-

Fig. 9. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1967. - *The church seen from south-east.*

gavlen. Den tilmurede norddør, der i murflugten måler 2,6x1,4 m, kan have været i brug efter hvælvslagningen. Syddøren er noget ændret i vestre side.[26a]

Der var oprindelig tre vinduer i koret samt tre i skibets nordside og fire i sydsiden. Af disse er kun fire i brug: korets nordlige (genåbnet 1890), de to østre i skibets nordmur samt det sydvestre; de øvrige er enten tilmuret eller ødelagt af større vinduer. Korets nordvindue måler nu ca. 120x40 cm i lysningen, mens åbningen i den tilhørende vinduesplanke (s. 2037) er noget mindre. Foruden de to udtagne vinduesrammer har også vindue nr. 2 fra øst i skibets sydmur bevaret rester af sin *egetræsramme.* Dette lukkede vindue har indvendig rundbuestik af kridtstenskvadre. Vindue nr. 3 i samme side, tilmuret med kampesten og fråd, må være lukket i forbindelse med våbenhusets opførelse. Det fjerde og vestligste er noget udvidet.

Indre. Den brede, runde korbue er formentlig udvidet i senmiddelalderen, idet den dog har bevaret sine tynde, profilerede *kragbånd* over profileret sokkel af kridtsten.[27]

Tilføjelser og ændringer. I senmiddelalderen opførtes et våbenhus ved skibets syddør og samtidig eller kort tid efter måtte de flade trælofter vige for indbyggede stenhvælv. Også tårnet er kommet til i senmiddelalderen.

Det anselige *våbenhus,* hvis grundplan er ret skæv, er opført af munkesten i munkeforbandt. Nederst i østmuren indgår en del genanvendte granitkvadre, herimellem nogle krumhugne kilesten (fra en korbue?), der må være ført hertil fra en nedbrudt romansk †kirke. Taget havde oprindelig en noget lavere hældning, idet tagryggen lå ca. 1,5 m under den nuværende. Den profilerede gesims, der tillige smykker den glatte taggavl, er formentlig muret 1791,[28] da gavlen blev repareret af murermester Schandorff fra Skanderborg. I øst er der en fladbuet, falset glug med rektangulær lysning, og i vest

findes to mindre, tilsvarende glugger, tilmuret i lysningen. Over den rundbuede, omdannede dør sidder et nyere vindue. I rummet står træloftet brunmalet; i gulvet ligger mønstrede fliser, der har afløst sort/hvide cementfliser fra 1902;[11] 1803[13] var det belagt med piksten og mursten. Murede *vægbænke,* beklædt med brædder, afbrydes i midten af de opstillede romanske gravsten.

Hvælv. Korets ottedelte ribbehvælv er mod sædvane muret på vederlag, hugget ind i væggene.[29] Skibets tre fag krydshvælv hviler på falsede hjørne- og vægpiller med tredelte kragled og på svagt spidsende gjordbuer, hvoraf den vestre er falset til begge sider. Vestfaget er af hensyn til dørene mindre end de to østre fag. Overribber med kamme af bindere.

De spidsbuede og dobbeltfalsede *vinduer* i korets og skibets sydside er sikkert samtidige med hvælvene, mens nordsidens vestre vindue synes senere. Et sengotisk vindue i skibets sydside er tilmuret i forbindelse med forhøjelsen af våbenhusets tag.

Tårnet ved skibets vestende er opført af mørkbrændte munkesten, muret i munkeskifte. Facaderne, hvoraf nogle mindre partier er skalmuret, har næppe nogensinde været hvidtet og præges af de mange, åbne bomhuller. Østmuren hviler på skibets gavl, i hvilken der er brudt en spids arkade med svagt markerede, halvrunde kragbånd. Der er adgang til tårnet udefra, ad en rundbuet og falset dør i syd (fig. 40).[30] Tårnrummet, med vægge af marksten, far lys gennem et falset vestvindue med spidsbuet helstensstik, delvis tilmuret i lysningen. Et samtidigt †*krydshvælv* med vederlag i væggene blev revet ned 1874,[8] efter at det længe havde været skrøbeligt;[13] rester af ribberne ses endnu i de østre hjørner. Hvælvet afløstes af et fladt, nu gråmalet træloft.

En trætrappe fra tårnrummet til mellemstokværket har afløst en muret vindeltrappe[13] i et selvstændigt †*trappehus* (et »lidet tårn«), som blev nedrevet 1791,[28] hvorefter der blev brudt en adgang gennem hvælvet. I mellemstokværket er der to tilmurede, spidsbuede vinduer, i nord og vest, mens klokkestokværket har fire

Fig. 10. Billedkvader nr. 1, i korgavlen. Den Korsfæstede, over en fremspringende sten, sandsynligvis et dyrehoved (s. 2039). JJF fot. 1979. - *Carved ashlar no. 1, from chancel gable. Christ Crucified above a projecting stone thought to be an animal head.*

Fig. 11. Billedkvader nr. 2, i korets sydmur. To forvitrede figurer, en hare og et menneske? (s. 2039). NE fot. 1979. - *Carved ashlar no. 2 in south wall of chancel. Two weathered figures, a hare and a human?*

Fig. 12. †Kalkmaleri, antagelig af Kongernes tilbedelse, fra o. 1200 (s. 2044). Udsnit af akvarel i NM2 af J. Magnus-Petersen 1890. - *Wall-painting, probably the Adoration of the Magi c. 1200. Water colour 1890.*

små, spidsbuede og dobbeltfalsede glamhuller. Murene afsluttes med en fals gesims over et forsænket bånd, som formodentlig er samtidigt med pyramidespiret, opsat af Niels Friis, greve af Frijsenborg 1675-99.[31]

Vedligeholdelse. Kirken har siden reformationen ikke undergået store ændringer, idet de sidste århundreders reparationer i det store og hele kun har omfattet en almindelig vedligeholdelse af gulve, murværk og tag.

Kirken meldtes 1717[10] fuldkommen repareret på tag og mur. 1791[28] forestod murermester Schandorff, Skanderborg, en større istandsættelse, hvorunder murstensgulvene blev omlagt, taget repareret[32] og tårnets †trappehus nedtaget og materialerne herfra genanvendt ved ommuringen af våbenhusets gavl. - Korbuen blev ommuret 1890 under ledelse af arkitekt Kühnel; samme år genåbnedes korets nordvindue, og man indsatte de nuværende vinduesrammer, idet arkitekten ikke fandt, at murværket tillod en udvidelse af vinduerne.[8] - Korgavlen støttes af fire øst-vestvendte trækbånd, af hvilke to, over hvælvet, kan være indlagt allerede i middelalderen.

Tagværkerne,[33] der har kraftigt udhæng, er 1845[28] fornyet af fyrretræ. Blydækket[34] måtte i løbet af 17-1800'rne næsten helt vige til fordel for tegl. 1862[11] var kun tårnet og skibets sydside samt nogle fa baner i nord tækket med bly, resten var teglhængt. Siden 1961 er alle kirkens tage igen af bly.

Varme. En kakkelovn, anskaffet 1883, afløstes 1923 af en kalorifer. Der er 1955 installeret el-varme.

Kirken står i dag hvidkalket ude og inde, kun tårnet er i blank mur. Tårnrummet er i forbindelse med anskaffelsen af et nyt orgel igen inddraget i kirkerummet, efter at det siden sidste århundrede havde været skilt fra med en træväg. I gulvene ligger gule fliser og mursten på fladen.[35]

Vejrhanen (fig. 39) over tårnet, sidst istandsat 1961, kan være identisk med en »fløj« på fire alen, nævnt 1862.[11]

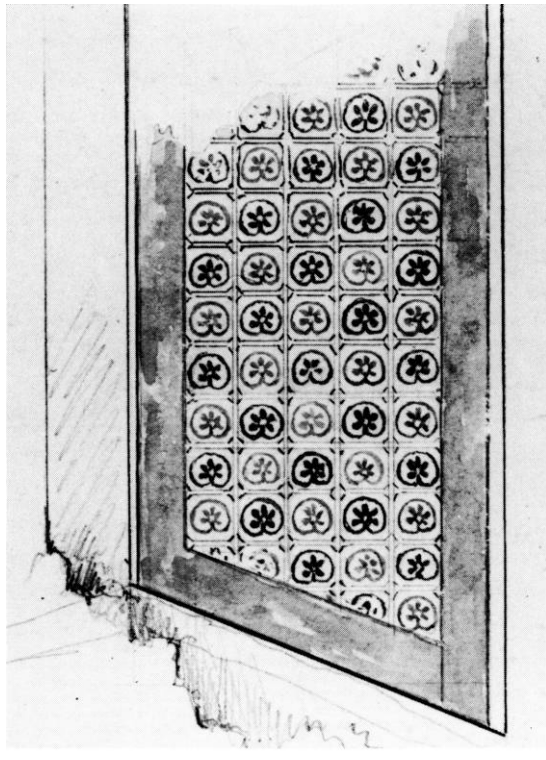

Fig. 13. Kalkmalet ornament fra o. 1250 i korets nordvindue (s. 2043). Udsnit af akvarel i NM2 af J. Magnus-Petersen 1890. - *Wall-painting from c. 1250 in the north window of the chancel. Water colour 1890.*

KALKMALERIER

I forbindelse med kirkens restaurering 1890 fandt man spor af kalkmalerier fra forskellige perioder, alle undersøgt, beskrevet og gengivet i akvarel af J. Magnus-Petersen; enkelte af dem blev restaureret det følgende år. Fra romansk tid stammer ufuldstændige dele på korets og skibets nordvægge, nu atter overkalket, fra senromansk-unggotisk tid, på triumfvæggen, en stærkt restaureret Maria med barnet samt en ornamental dekoration i korets nordvindue. En sengotisk hvælvudsmykning i kor og skib er overkalket.

Fra tiden *henimod 1200'rnes midte* er en fremstilling af *Maria med barnet*[36] (fig. 14), formodentlig hørende til et †sidealter ved triumfvæggens nordre del. Maleriet, der er 165 cm højt og anbragt 92 cm over nuværende gulv, er i venstre side dækket af en hvælvpille, højre side er forstyrret ved korbuens udvidelse.

Inden for en rundbuet, mørkrødbrun ramme og på blå baggrund sidder Maria på et sæde, gulbrunt draperet, med fødderne på en arkadesmykket skammel. Et lyst, brunttegnet flisegulv ses ved siden. Maria bøjer sig kærligt mod barnet, der vender ansigtet op mod hende og slår ud med venstre hånd, mens højre er rakt velsignende op. Barnet har rødbrun stola på den grøn-hvide dragt, der ligesom Marias hvide klædning er bruntkontureret, Marias tillige skygget med grønt; hendes kappe er rødbrun. I hånden holder hun et liljescepter, lysgult ligesom hendes lokker og begges glorier. Den grønne farve på barnets sko og skammelens overside er muligvis fremkommet ved de rensninger, der har fundet sted i nyere tid. Personernes ansigtstræk, der kun er antydet på Magnus-Petersens akvarel, er forvansket opmalet ligesom foldekast og dragtdetaljer. Det finttegnede maleri fremtræder nu så stærkt restaureret og opmalet, at den oprindelige karakter er forsvundet.

I *korets nordvindue* findes en muligvis samtidig *ornamental udsmykning,* hvoraf et afdækket fragment (fig. 13) i den østre lysning har dannet udgangspunkt for en restaurering og dekoration af hele vinduet. På en fintpudset grund fandt man en bemaling i seks farver. Inden for en rødbrun ramme var et finttegnet, kvadreret netværk med 5X5 små palmetter i varierende farver på lysgul baggrund. Ved opmalingen synes de dog ikke alene at have faet en anden udformning end på Magnus-Petersens akvarel,

Fig. 14. Kalkmaleri af Maria med barnet, fra tiden henimod 1250, antagelig hørende til et †sidealter ved triumfvæggens nordre del. Udsnit af akvarel i NM2 af J. Magnus-Petersen 1890 (s. 2043). - *Wall-painting of Mary and the Child from around 1250, thought to belong to a †side altar at northern end of the rood screen. Water colour 1890.*

Fig. 15. Indre, set mod vest. NE fot. 1979. - *Interior looking west.*

men tildels også andre farver, brungult og blåt i stedet for blegrødt eller gult og blåt.

To ens, senmiddelalderlige *indvielseskors* er malet under tårnbuens kragbånd, i syd og nord. Det er Georgskors, 35 cm i tvm., hvis midtdelte arme har vekslende farver, rødbrunt og gult. Fra korsmidten skyder gule liljer frem på den hvide bund. Hårdt restaureret 1890.

†Kalkmalerier. 1) Romanske, muligvis fra o. 1200. På *skibets nordvæg,* lige vest for østligste hvælvpille, afdækkedes et fragment (fig. 12), formodentlig *Kongernes tilbedelse.* Det er antagelig en skitse blot udført i rød konturtegning, »Raat og uskjønt behandlet«.[37] Der ses to kronede personer, den forreste, muligvis knælende og fremrækkende en genstand, er ved sit lange hår og skæg markeret som ældre, den bagved stående, glatkindede, som yngre. Herved synes den vanlige rækkefølge af kongerne angivet, med den yngste sidst, hvilket taler for, at den tredie og ældste konge, der har stået forrest, nu er dækket af hvælvpillen.

På korets nordvæg fandt man, ligeledes i 1890, en tilsyneladende samtidig maling, udført med samme teknik på en »ujævn Pudsning med Kalkfarve«,[37] men så forstyrret, at intet kunne opfattes, hvorefter det overkalkedes.

2) Fra *1400'rnes sidste tiår* stammer korets og skibets lette ribbedekoration, rimeligvis udført af malere, der har været virksomme andetsteds på egnen, bl.a. i Harlev (s. 2017). Buer og ribber er dekoreret med stregtegnede sparrer i rødbrunt, hvorfra vokser små sorttegnede, fem- eller seksbladsblomster ud på kapperne.[38] Alt blev allerede 1891 overhvidtet, en prøveafdækning ses dog på korets nordøstre ribbe.

Fig. 16. Indre, set mod øst. NE fot. 1979. - *Interior looking east.*

INVENTAR

Oversigt. Den store kirke har bevaret meget af sit gamle inventar: en *akvamanile, fra o. 1350, fundet i alterbordet, opbevares nu på grund af sin sjældenhed på Nationalmuseet, en romansk døbefont med løvefigurer står derimod i kirken. Fra sengotisk tid findes en læsepult og en degnestol, hvori mange løbedegne har skåret deres navne. Alterbordspanel og altertavle er udført 1590, alterstager og messing-dåbsfadet nogle år tidligere. 1602-04 har landsbysnedkeren Morten fra Skovby udført prædikestol og himmel, og fra århundredets senere del stammer alterkalken, fra 1649, til dels stolestaderne, 1654, *fontehimlen 1663 og formodentlig tårnuret, der nu er ude af brug. Alterskranken er kommet til o. 1750 samtidig med nabokirken Harlevs.

Våbenhuset er i ny tid blevet »møbleret« med to store, rigt ornamenterede, romanske gravsten samt nogle barokke figursten.

Alterbord, middelalderligt, muret af munkesten op mod korets østvæg. Det er 196 cm bredt, 140 cm dybt og måler i højden 106 cm bag altertavlen, 98 cm foran, idet et skifte er fjernet ved panelets opstilling.[39] Bordets midte er opfyldt af munkestensbrokker, frådsten og kalkmørtel. I sydsiden findes en rundbuet niche, 43X37X45 cm.

†*Sidealter* ved triumfvæggens nordre del, se kalkmaleri nr. 1.

Alterbordspanel, samtidig med altertavlen fra 1590, af fyr. Forsiden er delt i fire arkadefelter med glat fodliste, kannelerede pilastre med profilkapitæler og bue med tandsnit inderst og i frisen tre ruder i relief; i buehjørnerne treblade. Over arkadefelterne sidder gesims-karnistænder direkte op mod bordpladen, og forneden findes rektangulære fodfelter med indlagte pro-

Fig. 17. Altertavle 1590, med maleri 1881 af P. A. Lyders (s. 2046), samt alterskranke o. 1750 (s. 2049). NE fot. 1979. - *Altarpiece 1590 with painting 1881 by P. A. Lyders and altar rail c. 1750.*

fillister. Hver af gavlene har tre arkadefelter som forsidens, men enklere, uden gesimstænder og fodfelter, måske ændret 1852[8] (jfr. *akvamanile). Panelet står med en nyere egetræsmaling, med sort i kannelurer samt lidt rødbrunt og grønt. En underliggende broget bemaling, muligvis fra 1891,[8] dækker over en oprindelig staffering, slyngbånd på øvre rammestykke og spinkle akantusranker, svarende til altertavlens, på bordets ydre rammestykker, alt i hvidt på brun baggrund.[40]

†*Alterklæder.* 1661[14] nævnes i inventariet et lærreds alterklæde med knipling omkring. 1725[13] manglede bordet klæde, men 1739/40[15] havde det faet et nyt af rødt plys. 1862[11] opregnes et rødt klæde.

Altertavlen (fig. 17), med skåret årstal 1590, er et enkelt, men anseligt snedkerarbejde i eg, af katekismustype med baldakin tilhørende en gruppe, der bl.a. omfatter tavlerne i Harlev (s. 2018), Kolt og Ormslev (Ning herred). I midtfeltet er 1881 indsat et maleri af P. A. Lyders.

Det predellaformede fodstykke[41] har fem fyldinger i profillister, de yderste dog gennemsavet i svungne linier, som formidler overgangen mellem alterbordet og tavlens postament. På predellaens bagkant står storstykket,[42] der oprindelig har været delt i fire fag, hvert bestående af postament-, stor- og frisefelt, storfelterne adskilt af kannelerede pilastre med naive, joniske kapitæler. Det krones af en baldakin af samme konstruktion som Harlevs, dog svarer de yderste, baldakinbærende pilastre til storfelternes, men når kun til frisens gesims, hvorover et listeindrammet led; yderst på baldakinen står slanke listepostamenter med drejede topkugler. Topstykket har tre arkadefelter med riflede, toskanske pilastre - i sviklerne englehoveder - adskilt af rammeværk med profilfelter. Trekantgavlen har tandsnitliste og foroven et cirkulært felt med reliefskåret Jesumonogram, hvorunder årstallet »15 - 90« i svagt relief.

Tavlen gennemgik 1934 en restaurering,[43] hvorunder der konstateredes spor efter flere omdannelser. Den ældste er formentlig foregået i forbindelse med den første staffering, idet årstallet 1590 er slebet ned og erstattet med stafferingsårtallet 1592 (se ndf.). På samme måde har det skårne Jesumonogram måttet vige for et malet. Den mest gennemgribende ændring er foretaget 1881, efter at synet to år tidligere havde udtalt,[11] at de fire (storfelters) malerier enten skulle fornys, eller en ny altertavle med et enkelt stort maleri anskaffes. Ved omdannelsen fik de to yderste storfelter rektangulære profilrammer i stedet for bueslag svarende til topstykkets, og de to midterste felter med frise fjernedes for at give plads til et stort lærredsmaleri i rundbuet ramme. De to felter i postamentet omdannedes til ét langt. *Maleriet*

af Kristi vandring til Emmaus er en kopi efter A. Dorph udført af P. A. Lyders, Århus.[44] I postamentfeltet maledes indskriften: »Bliv hos os, thi det er mod Aften, og Dagen helder«. Samtidig blev tavlen egetræsmalet med lidt forgyldning, og i felterne udførtes enkle motiver, i topgavlen Guds øje, i topfelterne et kors mellem palmegrene og i de to storfelter emblemer i ophæng.

Under stafferingen fra slutningen af sidste århundrede fandt man to grå overmalinger, der omfattede enkle †*malerier* fra o. 1800.[45] I de tre topfelter sås den Korsfæstede flankeret af de to ophængte røvere, i det nordre storfelt evangelisten Matthæus siddende, skrivende ved et bord og med en legemsstor engel stående bag hans ryg; de tre andre evangelister har været afbildet i de øvrige storfelter.[44] - Ved restaureringen 1934 forsøgte man en genfremstilling af den oprindelige temperamaling efter de fa fundne spor. I topgavlen stod Jesumonogrammet med guld på sort, årstallet med gul farve. Af indskriften på predellaen er kun det nordligste felts bevaret: »H. Daniell Pierss(en) sogen prest til Framløf oc Haal[øf kierk]«, skrevet med gule bogstaver på rød bund. Samme farver har frisens rekonstruerede, latinske indskrift: »Nvmeri 6 Benedicat tibi ...« (4. Mos. 6, 24-26: Velsignelsen, svarende til Harlev). Af de øvrige felters indskrifter med forgyldte versaler eller fraktur var topfelternes bedst bevaret: 1) »Devt. 6. lvc. 10. Diliges dominvm devm ...« (5. Mos. 6,5: 1.bud) og »huc ades Amplexans mysteria thvre litato. Ante aram supolex. Accipe dape fidem.« (Vær tilstede, hengivende dig til mysterierne, de i røgelse ofrede. Foran alteret knæbøjende modtag i måltidet troen.). - 2) »Gaia: 3. Leviti: 18. Christus non redemit ...« (Paulus' til Galat. 3,13: Kristus løskøbte os af lovens forbandelse ...). - 3) »Math. II. Venite ad omnes qvi laboratis ...« (Kom til mig, alle I som arbejde ...). Under indskrifterne afdækkedes oprindelige, spinkle rankeornamenter. De nye, gyldne indskrifter er i storstykkets sidefelter nadverordene på dansk, i predellaens tilsvarende er Fadervor på latin. - Tavlens rammeværk er grønmalet, pilastre, bueslag og lisener i guld eller sølv, baldakinen blå med gyldne stjerner, topgavlen blåt bundfelt, englevingerne i sviklerne grøntlaserede.

Fig. 18. Sengotisk læsepult på alterbordet (s. 2048). NE fot. 1979. - *Late Gothic lectern on communion table.*

Altersølv. Alterkalk og *disk,* antagelig skænket 1649. Den 16,3 cm høje kalk (fig. 24) har lav, sekstunget fod og fodplade, med vandrette profilstave på standkanten; de lave, sekskantede skaftled har tætstillede profilstave ved overgangen til fod, knop og bæger. Knoppen er af vanlig barok form, med seks runde tunger på over- og undersiden og herimellem seks fremspringende rudebosser, på forsiden med graverede versaler: »ihesvs«. Stort glat bæger. På en af fodtungerne er graveret et sammenskrevet monogram »IAS« flankeret af årstallet »16-49«. På fodpladen ses et stempel, versalerne IM i oval for en uidentificeret guldsmed.[46] Samtidig *disk,* 13,6 cm i tvm., glat, på randen et graveret cirkelkors. I centrum af bunden ses samme stempel som på kalken og på randens underside samme monogram og årstal.

Vinskummeske, 1903.

Oblatæske, o. 1900, stemplet »F. Hingelberg«, Århus. 2,8 cm høj og 6,1 cm i tvm. †*Oblatæsker.* 1) 1661[14] fandtes en »liden skuff« til messebrød. 2) 1862[11] var oblatæsken egnens vanlige af porcelæn ligesom †*vinkanden,* der er omtalt 1851,[47] og som udskiftedes 1883.[11]. En †*tinflaske* på en pot, til messevin, nævnes 1661.[14]

Alterstager (fig. 23), 1575-1600, 54,5 cm høje, med stor, profileret fodskål, skaft bestående af slank baluster over fladtrykt vulst og rundet

urneagtigt led, adskilt af skiver; lyseskål med blødt formede karnisled. Lysetorn af messing. 1862[11] var stagerne forsynede med lakerede cylindre til belysningsvæske »og dertil hørende apparat«, der imidlertid altsammen fjernedes samme år.

Bibel, Christian 4.s fra 1633,[48] i nyt bind, ligger på pulten.

Læsepult (fig. 18), sengotisk, af eg. I den skrå plade, der måler 34x49 cm, er efter (passer)indridsninger skåret en cirkel med hvirvelstillede ribber og mellemfaldende stavværk, ordnet omkring en midtcirkel med karnisagtigt firblad. En enkelt indstemplet roset ses yderst ved cirklen. Forkanten og de oprindelige plankefødder har kølbueformede udskæringer. Det velbevarede egetræ står umalet, blot med vekslende farver, rødt og blåt i ornamentbunden. Forkanten har været malet med skiftende farver, grønt, rødt og lidt brunt. På alterbordet.

**Akvamanile*[49] (fig. 19-21), vandkande af bronze fra o. 1350, formodentlig nordtysk arbejde, muligvis fra Johannes Apengeters værksted.[50]

Kanden har været anvendt til liturgisk brug ved præstens håndtvæt i forbindelse med messen. Akvamanilen, der har form som en stående løve, vejer 2885 gr. og måler 22,3 cm til ørespidsen og er 27,6 cm lang. Hanken har form som en vinget drage, der med sine (fritstøbte) ben plantet i løvens nakke bider sig fast her. Dragens hale er formet som et trefliget blad, der breder sig ud på løvens bagparti, hvor der ved haleroden ses bølgeformet hårvækst. Løvens hale ender i lille dyrehoved. Mellem dens ører er anbragt øskener til et lille, bevægeligt låg, der dækker over hullet til vandpåfyldning. Fra det åbne gab stikker tuden frem, et dyrehoved med åbent mundhul, hvorigennem vandet hældes.

Det usædvanlig velformede eksemplar med mange gennemarbejdede detaljer og ciseleringer har flere træk fælles med arbejder fra Johannes Apengeters værksted.[51] Som disse er løve-

Fig. 19 og 20. *Akvamanile, fra o. 1350, nu i NM (s. 2048). LL fot. 1982. - **Aquamanile, from c. 1350, now in the National Museum.*

mankens bølgeformede lokker kæmmet i forløbet, ligesom hårvæksten fint er markeret bag på benenes ydersider og forneden ved poterne, hvis tæer tydeligt er angivet. Et åbent hul ses i løvens pande, et lille brud på det ene lårben samt nogle små huller ved øjet.[52]

Akvamanilen blev fundet 1852[8] i det murede alterbord, i sydsidens niche, der omkring 1590 var blevet dækket ved anbringelsen af et alterbordspanel (jfr. ovenfor). Året efter blev den af kirkens ejer, ritmester Johannes Friis til Lyngbygård, indsendt til Oldsagskommissionen i København.[53] I Nationalmuseet har den nu inv. nr. 13611.

†*Messehagler.* Inventariet 1661[14] nævner en rød fløjls hagel med guldkniplinger. 1725[13] var den af samme stof og farve, men med guldgaloner; 1749[15] erstattet af en ny. 1862[11] var haglen af sort fløjl med sølvkors og -borter, muligvis den man 1815[53a] ønskede anskaffet. Kort efter 1862[11] var der erhvervet en ny hagel, der igen var af rødt fløjl med guldkanter.

Et kobber *†ildkar* til at hente ild, omtalt 1661.[14]

Alterskranke (jfr. fig. 17), o. 1750, af udsavede balustre i seks felter, i midtfeltet Frederik 5.s kronede spejlmonogram. Opstillet tværs over koret. Rammeværket egetræsmalet, profilerne grå, røde og sorte, balustrene grønne ligesom monogrammet på den side, der vender mod altret, på vestsiden forgyldt. Tidligere egetræsmalet.[8]

Døbefont (fig.26), romansk, af rødlig granit, ifølge Mackeprang (Døbefonte s. 234ff.) tilhørende de østjyske løvefontes klassiske type, herunder Veng-Mallinggruppen.

Fonten, der er i alt 86 cm høj, har på kummen (70 cm i tvm.) gruppens sædvanlige ud-

Fig.21. *Akvamanile, fra o. 1350, nu i NM (s. 2048). LL fot. 1982. - **Aquamanile, c. 1350. In the National Museum.*

smykning under en flad rundstav: to par modstillede dobbeltløver med fælles, ca. 24 cm højt og ca. 7 cm fremspringende mandshoved. Øjnene er uden pupiller, næsen lang og tynd ligesom overskægget; det midtdelte hår er rillet. De langstrakte kroppe, der er hugget i fladt relief, har dobbelte mankelokker endende i lille volut. Halen går ned mellem benene og op over ryggen, hvor den ender i en grov haledusk. Foden, i een sten, er rund, med hvælvet overside og øvre rundstav.

1803[13] stod fonten malet, 1890[54] omtalt som dækket af et tykt lag oliemaling, der blev afrenset to år efter;[11] rester af sort og rød maling spores endnu på foden. 1743/44[15] flyttede en murermester fonten i forbindelse med en tagreparation. 1891 blev den anbragt under korbuen;[54] 1951 opstillet i skibets nordøstre hjørne.

Dåhsfade. 1) (Fig. 22), o. 1550-75, sydtysk arbejde, af drevet og punslet messing, 59,5 cm i tvm. Dekorationen hører til den almindeligst anvendte: i det let hvælvede bundfelt Bebudelsen omgivet af en frise med hund jagende hjort samt små egetræer med agern, en frise, der gentages på randen, begge steder afgrænset af små indstemplede ornamenter; randens inderste motiv synes at være en lille fugl. Her ses ligeledes »fabrikationsstemplet« »RS« samt tæt herved et graveret, symmetrisk bomærkeskjold flankeret af foroven versalerne »I.L.R. - A.P.D.«, formodentlig ejerinitialer, midtpå af årstallet »16-35«. O. 1700[13] fandtes intet bækken, og først 1767[55] omtales et messingfad i fonten.

2) O. 1860, af tin, 34,5 cm i tvm., glat, med profilkant og svagt hvælvet bund, der midtpå er stemplet med københavner-kandestøberen Hans Høys mærke (stemplet for kronetin), versalerne »HCH« over de tre københavnske tårne, med årstallet for kandestøberens optagelse i lavet: »1834«, samt lige under stemplet »Hans Høy«. Nu ude af brug. - Allerede 1739/40[15] omtales et *†tindøbefad,* der 1767ff.[55] anvendtes i fonten sammen med messingfadet, nr. 1.

Dåbskander. 1) O. 1976, af messing, stemplet »Hofståtter«. 2) O. 1878,[11] af tin, 24 cm høj, pæreformet korpus, på fodplade med vulst.

Fig. 22. Dåbsfad nr. 1, af messing, o. 1550-75 (s. 2050). NE fot. 1979. - *Baptismal dish no.l, of brass, c. 1550-75.*

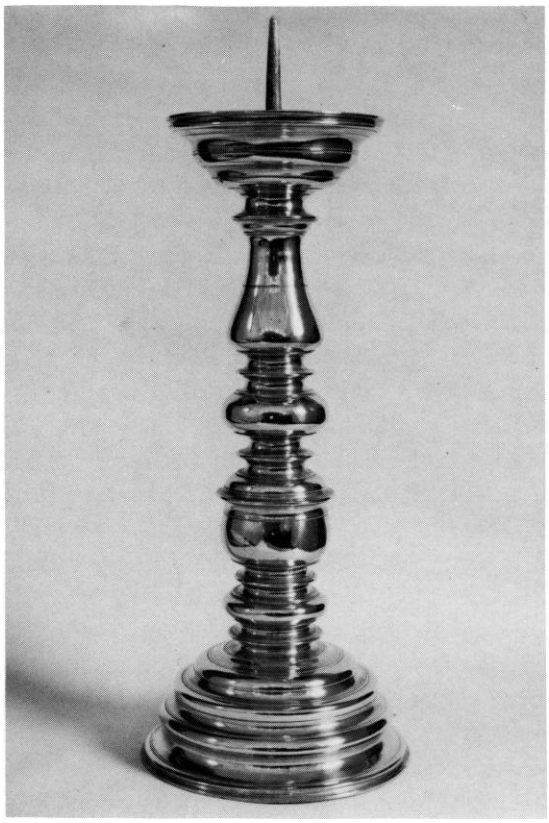

Fig.23. Alterstage fra 1575-1600 (s. 2047). NE fot. 1979. - *Altar candlestick from 1575-1600.*

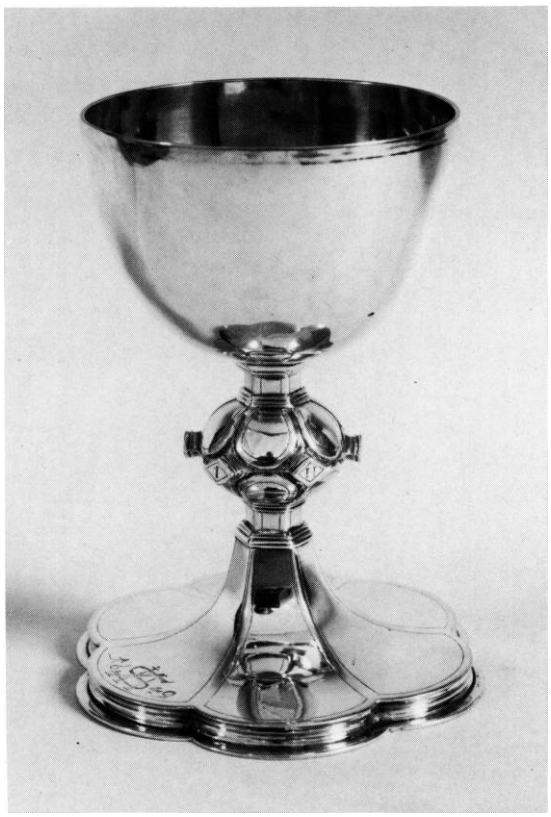

Fig. 24. Alterkalk, antagelig skænket 1649 (s. 2047). NE fot. 1979. - *Chalice, supposedly donated 1649.*

Det hvælvede låg har roset som knap. På den flade hank er stemplet: »Arendal Høy«, for en kandestøber i København. Nu ude af brug.

**Fontehimmel* (fig.25), med skåret årstal 1663, af eg. Den er femsidet og har over en gennemløbende frise og kraftigt profileret æggestavgesims en svungen baldakin, kronet af et højt, leddelt spir. På baldakinhjørnerne sidder fritskårne havfruehermer, sandsynligvis udført efter model af tilsvarende fra Peder Jensen Koldings værksted, bl.a. på fontehimlen i Gosmer (Hads herred). De har muslingeskal på det lokkede hår, kraftige, bruskede bøjleskafter og vinger samlet på ryggen og strakt op mod det femkantede spir. Topstykkerne mellem bøjlerne har sidevolutter og drejet topkugle samt på forsiden af de fire et englehoved. Det femte er smykket med et vinget hjerte under opslået bog, hvori er skåret versalerne »EN«. Omkring bogen reliefskårne versaler »DLI«, rimeligvis for Odense-bispen, Dominus (c: hr.) Laurits Iacobsen (jfr. historik), og flankerende hjertet årstallet »1663« (bispens dødsår). Fontehimlen står med nyere farver, hvidt på figurer og volutter, gulbrunt på bøjler og sort i frisen. Herunder ses spor af ældre lasurfarver.

1744/45[15] var »cronen«[13] ophængt i tre favne reb, formodentlig i koret. Da fonten 1891[11] anbragtes under korbuen, blev fontehimlen flyttet op på våbenhusloftet, hvorfra den 1913 kom til Nationalmuset (inv. nr. D8406).

Prædikestol (fig. 27-28), 1602-04, med samtidig opgang, dør og lydhimmel, sandsynligvis udført af landsbysnedkeren Morten fra Skovby, der har leveret flere af egnens prædikestole, bl.a. nabokirken Harlevs.

Stolen, der er mere anselig end snedkerens øvrige, består af fire fag samt et femte, der slutter sig til sydvæggen. Storfelterne svarer til Harlevs, men er bredere og lavere; i buehjør-

Fig. 25. *Fontehimmel 1663, nu i Nationalmuseet (s. 2051). NE fot. 1982. - **Font canopy 1663. In the National Museum.*

Fig.26. Romansk døbefont (s. 2049). NE fot. 1979. - *Romanesque baptismal font.*

nerne sidder skårne englehoveder, og foran de vinkelbrudte hjørner står dobbelte, glatte søjler med stjernesmykkede fantasikapitæler; både frise- og postamentfremspring har diamantbosser. I frisefelterne en ret ubehjælpsom indskrift med reliefversaler: »I Gvd fades nafn - begødder ieg - met arbet oc - i Iesvs nafn - ender ieg det«. I postamentfelterne (indledt på opgangspanelet): »At hand gae sin enbaar son / paa det at aale de som tro pa/a haannem icke skvlle fort/aabes men haive det evige liff / Iohanne III ano 1602«, en indskrift, der genfindes på Skivholmes, Skovbys og Harlevs stole. Hængestykkerne og englehovederne under hjørnerne svarer til Harlevs ligesom underbaldakinen, hvis tre yderste volutbøjler på forsiden har ringe på snor. Også opgangspanelet (fig. 27) er beslægtet med Harlevs og Skivholmes, med riflede, pilasterbårne styltebuer i de tre skrå fag. I frisen en indskrift med reliefversaler: »H. Niels Lavris søn Hase provst i Framløf herit hans chrifver i aars for svar (dvs. Hans skriver i Århus forsvar) for Framløf kierk«. Nederst i hver af de tre arkadefelter står: »Mekel Mvos gar k:W: (c: kirkeværge). - Anno 1604 den 28. ianvariv(s). - Saa ellskete Gvd verden«. - Døren til opgangen (jfr. fig. 27), nu trukket tilbage og opstillet ud for søndre korbuevange, er en glat, profileret tofyldingsdør i portal med kannelerede pilastre på høje fyldingspostamenter og med joniske kapitæler. Gavltrekanten er kantet af tandsnitlister.

Den sekssidede lydhimmel svarer i hovedsagen til bl.a. Skovbys og Harlevs med dele af de samme indskrifter i frisen med reliefversaler: »leg er iike kvmmen at k/alde di redteerdige (o: retfærdige) men sy/ndere til penitentz: / kommer til mig alle: i: svm: ar/beide dg (o: og) ere besvarede ieg«. Undersiden er listedelt omkring sekskantet midtfelt med roset og herunder en hængedue.

Prædikestol og himmel har stort set bevaret den oprindelige, partielle staffering, gyldne bogstaver samt lidt rødt, grønt, hvidt og guld. Tandsnittene veksler mellem de nævnte farver og guld, bosserne er hvide med lazerende riller. Søjlerne er i nyere tid blevet hvidmalet, lige-

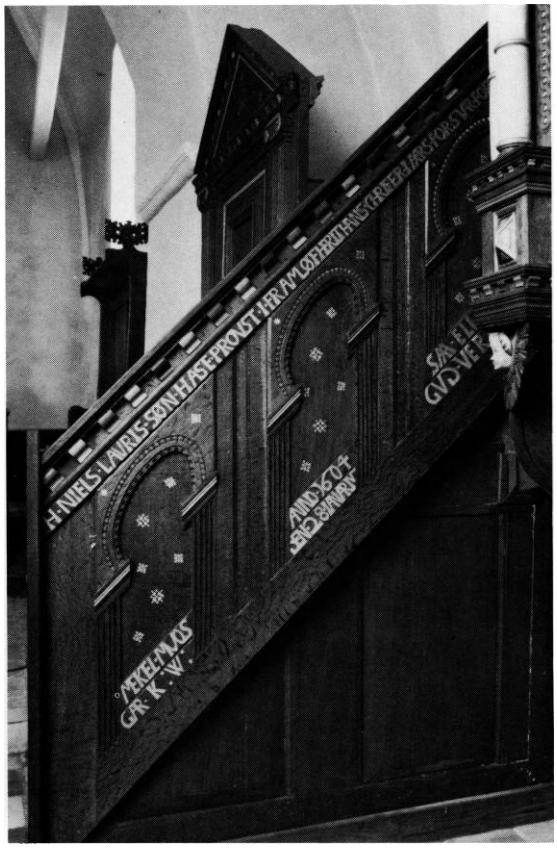

Fig. 27. Opgangspanel, fra 1604, til prædikestolen (s. 2052). NE fot. 1979. - *Pulpit stairway panel from 1604.*

Fig. 28. Udsnit af prædikestol 1602-04, tilskrevet Morten fra Skovby (s. 2051 ff). NE fot. 1979. - *Section of pulpit 1602-04, attributed to Morten of Skovby.*

som engleansigterne er opmalet. Heller ikke arkadefelternes figurmalerier har undgået overmaling. På et hvidt skriftbånd står deres navne med sorte versaler: »S. Iohannes, S. Petrvs, lesvs Christvs og S. Pavlvs«. Personerne står på en lille, brunlig jordhøj på rødligtonet baggrund. Deres dragter er brogede, den velsignende Johannes, med kalk, i rødlilla dragt med gul kappe, Peter i gult med grøn kappe, Kristus i lysbrunt med rød kappe, velsignende og med rigsæble. Paulus, i gullig dragt med blommefarvet kappe, støtter sig til sit sværd. I vægfeltet er med rødt og hvidt malet et hjelmet Huitfeldt-våben, hvorunder der inden for en ramme ses en gylden frakturindskrift på sort bund: »Arreld(!) huitfeld Rigens Kanseller den Tid dompr=ouist i aarhusen 1602« (jfr. historik). - På opgangspanelet malet gyldne rosetter og i dørens trekantfelt tillige et Jesumonogram.

Stolestader (fig. 38), 1654, delvis fornyet 1905,[54] 1908 og 1932.[11] Af oprindelige gavle er bevaret sydsidens øst for våbenhusdøren samt nordsidens syv østligste og to vestligste. Også sydsidens østre indgangspanel, der svarer til Harlevs (s. 2023), er det oprindelige ligesom en del af tofyldingsdørene, med bukkehornsbeslag; fornyelserne både af panel og døre er dog foretaget med de ældre som model. Gavlene har to fyldingsfelter, hvorover frise med volutsvungne yderkonturer, hvori et tunget felt med fladsnittet vinranke eller Jesumonogram, på kvindesidens vestligste gavl årstallet »1654«. Øverst trekantgavl med tandsnit. Indgangspanelet har æggestavsgesims, frise med fladsnitsranke og storfelter med vinkelbrudte rammeprofiler. Et nedre panelfag ved prædikestolsopgangen stammer fra det andet indgangspanel.

1862[11] havde kirken 46 stole, hvoraf nogle

Fig. 29. Degnestol, o. 1520, med biskop Niels Clausens våben (s. 2054). NE fot. 1979. - *Parish clerck's seat, c. 1520, with the armorial bearings of Bishop Niels Clausen.*

Fig. 30. Degnestolens pult, o. 1520, med et Rosenkrantz-våben (s. 2054). NE fot. 1979. - *Parish clerk's seat and lectern, c. 1520, with the Rosenkrantz coat of arms.*

var anbragt i selve korbuen; nordsidens stole var længere end sydsidens, men 1905 foresloges, at man gjorde rækkerne lige lange og lavede en egentlig midtgang. Samtidig blev sæderne gjort mageligere. - Endnu 1803[13] stod stolene umalet, 1862 havde de faet egetræsoliemaling.[11] Nu brunmalet i to nuancer, fladsnitsornamenterne røde og grønne.

Degnestol (fig. 29-30), o. 1520, af umalet eg, svarende til degnestolen i Tunø (Ning hrd.). Pulten har i forpanelets gotisk profilerede rammeværk to store låger med fortinnede jernbeslag; et tredie, fast felt, er gjort smallere. I gavlplankerne, som ender i kølbuer med fint udførte gotiske blade, er skåret cirkler, som ledsages af seks modvendte cirkelslag, med treblade i sviklerne. De rummer to skråtstillede våbenskjolde, Århusbispen Niels Clausens (1490-1520) og et Rosenkrantz-våben, måske for Christoffer Nielsen Rosenkrantz til Bjørnholm, senere omtalt som domprovst i Århus[56] (jfr. historik). Sædet har armlænsgavle, der foroven ender i bladværk som pultgavlenes, den østre suppleret 1935. Det gotisk profilerede rygpanel afsluttes af enkel baldakin. Oprindelige fodbjælker, der ved pultens forside er profileret som en art poter. På pultbrættet og overalt på stolen er skårne årstal og navne,[57] hovedsagelig degnes, hvoraf det ældste er Simon Petri Alrodius 1594 og 1598. - 1862[11] stod den egetræsmalede degnestol ved siden af altret, 1890[54] rykkedes den frem i koret, nu i dettes sydvesthjørne.

†*Præstestol,* 1803[13] omtalt som malet og med gardin, stod 1862[11] ved siden af altret, modsat degnestolen.

†*Kirkekiste,* jernbeslået og forsynet med lås, er omtalt 1661.[14] Den anvendtes 1729[13] til opbevaring af messeklæder, kalk og disk og er formodentlig identisk med den »runde« kiste (dvs. med buet låg?), der 1767 stod i koret.[55]

Et †*skab* »til at hænge geværer udi« stod

1725[13] i våbenhuset (jfr. Borum s. 2001).

Pengebøsse til de fattige, 1919,[11] af messing, ved våbenhusdøren.

†*Klingpung* m.m. 1725[13] er omtalt en gammel »tavlepung«, 1739/40[15] en kollekttavle. 1862[11] fandtes en bøsse til de fattige.

Orgel, bygget 1980 af Carsten Lund, Birkerød. 12 stemmer, to manualer og pedal. Tegnet af orgelbyggeren. I tårnrummet. †*Orgel,* leveret 1913 af A.C.Zachariasen, Århus,[58] og skænket af menigheden.[8] Et manual med fire stemmer. Disposition: Bordone 16', Principale 8', Salicionale 8', Flauto 4', oktavkoppel, svelle. Pneumatisk aktion, keglevindlade. På forhøjning i skibets vestende; østvendt facade med attrappiber af sølvbronzeret zink, spillebord mod nord.

Salmenummertavler, 1956, af eg, til ophængningstal. To ældre tavler er nu ude af brug. Den ene, fra 1879, med buet topstykke og delt i seks felter til indskudstal, den anden, fra 1907,[11] i nyklassicistisk stil med topstykke som stolegavlene, med fire felter beregnet til indskudstal. Begge hvidmalede, tallene sorte. På våbenhusloftet. - 1862 havde kirken fem †tavler.[11]

Præsterækketavle, 1940, rektangulær, i profileret ramme; sortmalet baggrund for gylden indskrift. På skibets sydvæg.

Kirkestævnetavle, nyere, rektangulær, sortmalet; afbrækket forneden. På våbenhusets østvæg.

Tre ens *lysekroner,* med 2x8 lysearme, den ene »Givet til Framlev Kirke Aar 1913 af Anders Madsen Brandtbjerg, Framlev Mark«, de to andre fra 1925, udført af »Erstad«. Ophængt i skibet.

Tårnur (fig. 31), formodentlig identisk med det, der omtales allerede 1661 (jfr. nedenfor). Det interessante ur består af døgnværk med hagegang samt timeslagværk,[59] anbragt i hinandens forlængelse, således at akslerne - gangværkets er længere end slagværkets - har fælles taphulsstiver midt i værket, hvis smedejernsstel (højde 88 cm, længde 97 cm, bredde 57 cm) sammenholdes af kiler. De fire hjørnestivere fortsætter nedefter som udadbøjede ben, mens de foroven afsluttes som ligeledes udadbøjede pyntespir endende i en knop. I gangværket er kun to aksler, i slagværket tre. Stokkedrev i hele værket. Der er snorevalser af træ med fire optrækshåndtag på hver, samt hesteskoformede spærhager. Slagværksudløsningsstift med rulle på valsehjulets eger. Ganghjulet, hvis diameter er 42 cm, har snoede egre, dets aksel har leje i ganghjulsbøjle på midtstiveren, som endvidere har spor af den oprindelige gangs nedre spindelleje. Seks hammerløftestifter med ruller og blindfælg på valsehjul. Konventionelt tosidig udløsningsmekanisme. Lodder og pendul mangler, i øvrigt er uret stærkt forrustet efter længe at have været ude af brug.

Et sejerværk omtales tidligst i herredsbogen 1661,[14] da der af kirkens korn årligt var bevilget ½ ørtug rug og ½ ørtug byg for at stille det. 1739 benævntes det drejerværk. 1740 reparerede det af urmager Hans Erichsen, 1761 af degnen S. Holst i Framlev.[15] Sidst omtalt 1804 som ubrugeligt.[28] Nu i tårnets mellemstokværk.

Klokke, »1858 støbt i Aarhus«, i S. Frichs jernstøberi;[60] 90 cm i tvm. Indskrift med reliefversaler mellem profillinier på halsen. Ophængt 1936. En gammel klokkebom af eg ligger i tårnrummet.

†*Klokker.* 1-2) Ved klokkeskatten 1528[61] afgav kirken en »hel« klokke, der vejede 1½

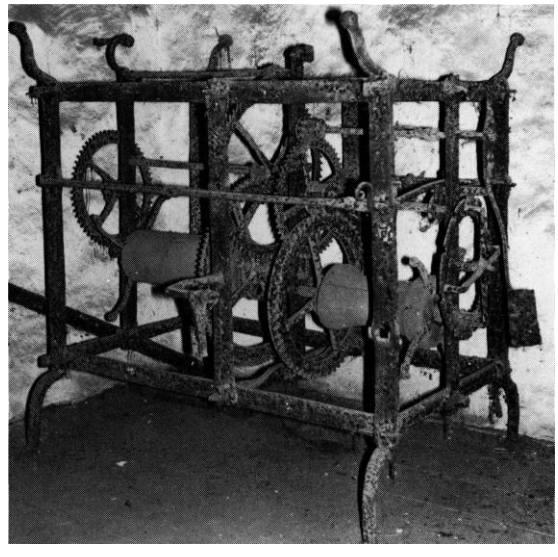

Fig. 31. Tårnur, tidligst omtalt 1661 (s. 2055). Hans Stiesdal fot. 1971. - *Tower clock, first mentioned 1661.*

skippund, samt en »brøden«, hvoraf et stort stykke vejede 2 skippund og 5 lispund; resten af klokken blev lagt sammen med andre stykker. »Jernfanget« fulgte med klokkerne, og den del af det, der var forarbejdet, blev taget med til Gottorp. Vægten var i alt 16 skippund og 16½ lispund.

3) 1472. Ifølge Resen (s. 120f.) havde klokken en indskrift: »Anno d(omi)ni MCDLXXII est in honore piæ campanula fusa Mariæ«, (i Herrens år 1472 er denne lille klokke støbt til ære for den fromme Maria).

Klokkestol af eg, suppleret med fyr, med skråstivere til hver side; beregnet til én klokke.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Fig. 32). Romansk, fra o. 1150-1200, over Karl. »Svb : lapide : isto : req(u)iescit : corp(us) : caroli« (under denne sten hviler Karls legeme). Grårød granit med mange sorte indslag, 237x64 cm, indskriften bestående af ca. 7-10 cm høje, fordybede bogstaver langs kanten af de tre øvre sider, navnet anbragt øverst på stenens midtfelt. Dette har en indristet fremstilling af to latinske kors over hinanden. Det øvre, med to hjerteformede blade på tværarmen, symbol for livstræet og paradishåbet (jfr. gravsten nr. 2), bæres af et Gudslam, der med sit ene, bøjede ben støtter korsstammen. Det højbenede dyr, hvis behåring er markeret ved vinkel-indhugninger, har slank, krum hals, hvorover muligvis en glorie(?). Fra dyrets mund udgår en bølgeranke.[62] Det nedre kors, med aftrappede korsarmsender, står på en lille høj, hvorpå et liljeagtigt blad. På hver side af korsstammen ses en dobbeltkontureret halvbue, hvorunder en plante.

Til den usædvanlige fremstilling af Gudslammet kendes på gravsten her i landet kun fa paralleller;[63] fra Sverige kan nævnes nogle eksempler.[64] Derimod findes motivet på flere portaler og metalkors, som måske kan have tjent som forlæg.

Indskriften, der danner et hexameter, er udformet med en blanding af versaler og enkelte uncialer, undertiden med anvendelse af begge former af samme bogstav (E, T) og med en enkelt sammenskrivning af bogstaver, AR (i Caroli).

Gravstenen, der første gang er omtalt 1607 i Anne Krabbes antikviteter,[65] er i 1620'rne aftegnet til brug for runeforskeren Ole Worm af en anonym person.[66] Stenen, der lå »Westers«, dvs. vestligt på kirkegården, skulle ifølge samme være væltet af en ungkarl ved navn Niels Michelsen fra Højslev (Hørslev) (hvis far var kirkeværge), der havde begravet sin mor herunder. Ifølge *sagnet* skulle en røst have sagt, at det derfor skulle gå ham ilde. Samme år blev han uretmæssigt hængt i Framlev galge for hestetyveri, skønt han under pinsel intet ville indrømme. - 1898 blev stenen indsat i en cementramme op ad våbenhusets vestvæg efter siden 1890 at have været anvendt som bænk for kirkegængerne foran korets nordside.[67]

2) (Fig. 33). Romansk, fra o. 1150-1200, over Magnus. »Dic, rogo, versicvlos, o lector, qvi legis istos ..ni(?) pie, da Magno gaudia, xpe (D: Christe), tuo« (sig, beder jeg, o læser, som læser disse småvers, sig(?) fromt: giv, Kristus, din Magnus glæde). Verseformen er et distichon med indrim.

Gravstenen er af granit af samme farve og struktur som nr. 1 og måler 237x67-63 cm. Indskriften er indhugget med ca. 7-10 cm høje bogstaver, dybere og bredere hugget end på sten nr. 1, langs alle sider, begyndende foroven ved heraldisk venstre langside og afsluttet på stenens øvre del på hver side af det her indristede kors. Den lineære dekoration omfatter to kors ligesom på sten nr. 1, men her adskilt af en person, en af de forholdsvis fa menneskefremstillinger på romanske gravsten. Begge kors er hammerkors med midtcirkel. Det øvre hviler på hovedet af en stående mand,[68] formodentlig den i indskriften omtalte Magnus, der i hænderne holder henholdsvis et kors og en (paradis)lilje, der symboliserer håbet om gennem troen på Kristus at opnå den evige glæde i paradiset.[69] Det primitivt indristede hoved, med langt, spidst skæg, har muligvis hårkrøller.

Fig. 32 og 33. Romanske gravsten, nu opstillet i våbenhuset (s. 2056). 32. Nr. 1, lagt over Karl. EM fot. 1947. 33. Nr. 2, lagt over Magnus. VM fot. 1947. - *Romanesque tombstones, now in the porch. No. 1 for Karl, no. 2 for Magnus.*

Fig. 34. Gravsten nr. 3, o. 1650, over Anders Rasmussen og to hustruer (s. 2058). NE fot. 1979. - *Tombstone no. 3, c. 1650 for Anders Rasmussen.*

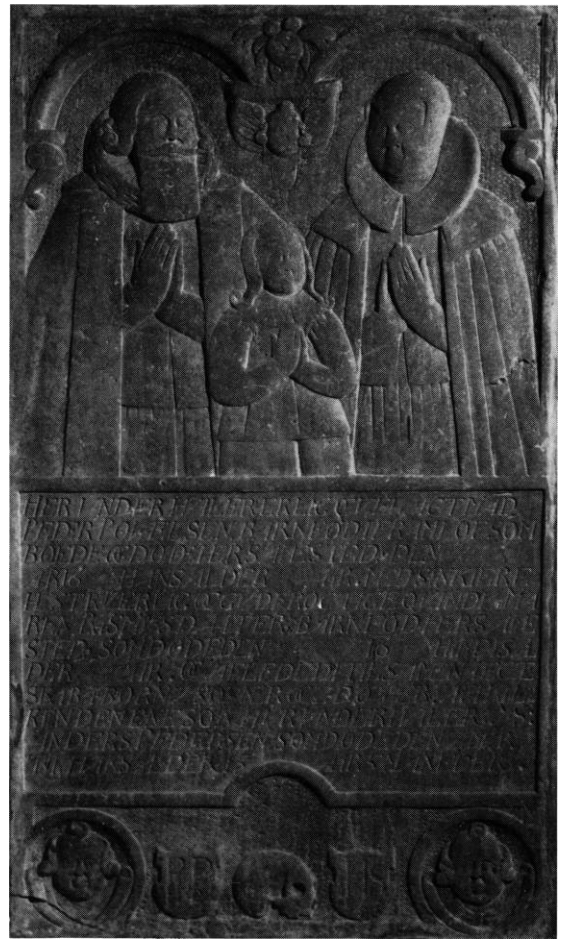

Fig. 35. Gravsten nr. 4, o. 1650, over Peder Povlsen og hustru (s. 2059). NE fot. 1979. - *Tombstone no. 4, c. 1650, for Peder Povlsen and wife.*

Han bærer kort kappe over trekvartlang, folderig kjortel.

Mens ornamentiken i karakter svarer til den ovenfor omtalte sten, har indskriften, der er indhugget efter udførelsen af billedfremstillingen,[70] varierende udformninger af både versaler og uncialer. Som et led i udsmykningen indgår den lange, næsten S-formede forkortelsesstreg på korsstammen hørende til ordet »Christe«.

Ifølge runetegneren Jon Skonvig[71] lå gravstenen 1628 »på den søndre side af Framlev kirke på kirkegården«. 1898 blev den flyttet ind i våbenhuset ligesom nr. 1 og anbragt på østvæggen.

3) (Fig. 34). O. 1650. Halvfigursten over Anders Rasmvsen, f. i Iondgy (o: Javngyde, Tulstrup sogn),[72] boede og døde i Framløf 16•, • år gl., med to hustruer, Kiesten Iensdaatter, †1646, 56 år gl., og Helle Iensdaater, f. i Framløf, †16•, • år gl., »oc aflede di to vdi ecteskab 4 børn, 3 søner oc 1 døtter«. Grårødlig kalksten, 172x99 cm, med fordybet versalindskrift. Stenen, der antagelig er fra samme værksted som nr. 4 ndf. samt bl.a. en sten, nr. 3 i Harlev (s. 2026), viser ægtemanden stående lidt foran de to hustruer under et treleddet bueslag, støttet i siderne af småkonsoller. Mandens fuldskæg går ned over den pibede krave, hustruerne har midtdelte, stive kraver. Under skriftfeltet ses to profilstillede englehoveder, hvorimellem tre symmetriske skjolde med de

afdødes fordybede initialer, i midten ægtemandens »ARS«, hustruernes næsten nedslidte initialer »KID« og »HI[D]«, begge under det for kvinder sædvanlige Jesumonogram. Kvinden til heraldisk højre for manden har på kappen faet indhugget et lille skib (fig. 37). 1876 fjernet fra skibets midtgang i forbindelse med gulvets omlægning og 1889 opsat i profileret cementramme på våbenhusets sydvæg.[11]

4) (Fig. 35). O. 1650. Halvfigursten over Peder Povelsen, f. i Framløf, boede og døde samme sted 16•, • år gl., og hustru Maren Rasmvsdaater, f. samme sted, †16•, • år gl.; de avlede tilsammen i ægteskab fire børn, to sønner og to døtre, af hvilke den ene søn herunder hviler, Anders Pedersen, †2. marts, 13 år og 5 måneder gl. Gråblå kalksten, 179x104 cm, med fordybet versalindskrift. Stenen, der antagelig er fra samme værksted som nr. 3, har en tilsvarende fremstilling af et ægtepar, med den afdøde søn anbragt foran. Drengen, der ligesom forældrene har hænderne sammenlagt i bøn foran brystet, har langt, lokket hår, der falder ned over den brede krave; kort trøje. Ægteparret står under et dobbelt bueslag, der som midtkonsol har et englehoved, hvorover frugtbundt. Under skriftfeltet ses hjørnemedailloner med englehoveder ligesom i Harlev og herimellem symmetriske skjolde på hver side af profilstillet kranium; i skjoldene afdødes fordybede initialer, hans »PPS«, hendes »MR[D]« under Jesumonogram. En (stenhugger?) signatur, EBHV(?) (fig. 36), ses nederst på kvindens kappe, måske yngre. 1889 anbragt som nr. 3.

5) O. 1799. Jens Nielssen Leth, f. i Schiby 9. marts 1721, død her i Framlev 26. jan. 1795, og hustru Dorthe Peders Datter, f. i Aarslev 8. juli 1725, død her i Framlev 25. dec. 1799. Rødlig sandsten, 190x128 cm, 12,5 cm tyk. Inden for en profileret kant står indskriften, med fordybet kursiv, på stenens øvre halvdel. Anbragt op ad våbenhusets vestmur.

Gravflise, 1700'rne, af grågrønlig kalksten, 42x45,5 cm, med et spinkelt Jesumonogram indridset. I skibets nordøstre hjørne.

†Graufliser og *-rammer.* 1771 skriver Søren Abildgaard, at der på kirkegården ikke var andre sten med skrift end alene nogle »Fliis Stene« indfattede i trærammer over bønder. Ifølge kirkens regnskaber 1748/49 betalte Jens Jensen i Framlev 48 sk. for at lægge en flise i ramme på sin salig hustrus lejersted. Samme beløb gav Rasmus Willumsen af Bolen (Hørslevbol) 1750/51 for en ramme og Envold Jensens enke i Labing året efter for nogle flisers pålæggelse på mandens grav. 1753/54 betalte Maren Sørensdatter i Framlev 32 sk. for nogle fliser i en ramme.[15]

†*Gravtræer* omtales i regnskaberne under kirkens indtægter: 1743/44 betalte Jens Knudsen i Hørslev 64 sk. for »at indlægge et ligtræ«, og 1752/53 gav Søren Muller i Snastrup (Snåstrup) 32 sk. for et ligtræ på sit barns grav og Rasmus Sørensen i Hørslev det samme for et træ året efter. 1755/56 noteres indtægten af tre træer å 40 sk., betalt af henholdsvis Søren Pedersen af Snaptrup mølle, Niels Christensen af »Norslefgaard«, og Jens Nielsen af »Woergaard«.[15]

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1864. Erhardt Mathiasen, f. i Framlev 1. jan. 1839, »Falden i Kampen for Fædrelandet d. 18. April 1864 ved Dybbølskandsen No. 6. Paa din Familie Grav sættes dig dette Minde. Fjernt herfra hviler dit Støv! - Og hans Vaabenbroder Søren Peter Laursen, f. i Hørslev, dødelig saaret i same Kamp«. Grå sandsten, 80x54 cm, med indfældet, hvid marmorplade, hvorpå den fordybede indskrift med kursiv. Herunder to korslagte, nedadvendte fakler og foroven et sværd og e-

Fig. 36. (Billedhugger?)signatur på gravsten nr. 4 (jfr. fig. 35) (s. 2059). JJF fot. 1982. - *Carver's signature on tombstone no. 4 (cf.fig. 35).*

Fig. 37. Skib, udhugget på gravsten nr. 3 (fig. 34) (s. 2059). NE fot. 1979. - *Ship on tombstone no. 3.*

geblade. Øverst ses en skriftrulle med indskriften: Minde for Soldat af 20. Regiment. Foran indgangen til våbenhuset.

2) O. 1944. Frihedskæmper Karl M. Laursen, Lillering, dræbt under ildkamp ved Kollund 10. febr. 1944, 24 år gl. Rejst af menigheden. Kampesten, ca. 97 cm høj, med indhugget, sortmalet kursiv. I hjørnet mellem skib og våbenhus.

KILDER OG HENVISNINGER

LA Vib. Præstearkiv: Liber daticus for Harlev-Framlev 1808-1852 (C 356.34). - Liber daticus 1852-1859 (C 356.35). - *Ved embedet:* Synsprotokol 1862ff. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Århus amt i almindelighed s. 37-39 samt forkortelser s. 42-44 og s. 1650-1651.

NM2. afd.: Håndskrift: F.Uldall: Om de danske landsbykirker, I, 1866, 1889 og 1898, s. 98-99. - Indberetninger ved Magnus-Petersen 1890 (kalkmalerier og vinduesplanke), Poul Nørlund 1913 (fontehimmel), Chr. Axel Jensen 1914 (inventar) og 1934 (bygning), Povl Jensen 1935 (istandsættelse af alterbord, -tavle og -skranke og degnestol), Vibeke Michelsen, Anette Kruse og Randi Diget Hansen 1971 (kalkmaleri og inventar), Kjeld de Fine Licht 1972 (bygning), Mogens Larsen 1972 (alterbord og -tavle), Georg N. Kristiansen 1973 (alterbord), Ole Kohn, Hans Henrik Kierkegård og Frants Bilde Kjeldsen 1976 (bygningsarkæologisk undersøgelse af kirken). - Fyldige udskrifter af de gennemgåede arkivalier findes i NM 2. afd. - Bygningsbeskrivelse ved Niels Jørgen Poulsen, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen, orgel ved Ole Olesen og tårnur ved Hans Stiesdal. Redaktionen afsluttet 1982.

Notebøger. NM 2. afd.: Søren Abildgaard IX, 1771, s. 45 (noter om bygning og degnestol). - N. L. Høyen XV, 1833, s. 18-19 (bygning, inventar og gravsten). - F.Uldall II, 1866-68, s. 27-31 (bygning og inventar).

Tegninger og opmålinger. NM 2. afd.: Tegninger af gravsten ved J. B. Løffler 1876 og 1886. - Tegning af stavplanke og akvareller af kalkmalerier ved J. Magnus-Petersen 1890. - Skitseopmåling af altertavle og kalker af dens indskrifter samt tegning af vinduesplanke, ved Povl Jensen 1934. - Plan og snit af koret og gnidetegning af degnestolens pultbræt ved Aksel Skov 1950 og 1956. - Plan og snit af kirken ved Kjeld de Fine Licht 1974. - Opstalt, plan og snit ved Ole Kohn, Hans Henrik Kierkegård og Frants Bilde Kjeldsen 1975-76. - Plan og snit i forbindelse med istandsættelse af tårnrummet ved Jens Vilhelmsen og Aage Kristensen 1979.

Litteratur: MeddÅSt. 1981, s. 109f.

Fig. 38. Indgangspanel fra 1654 (s. 2053). NE fot. 1979. - *Entrance panel from 1654.*

[1] DiplDan. 2 rk. VI, nr. 213. Sml. også KancBrevb. 1642-43, s. 219f. Blandt de (til tider verdslige) personer, der efter reformationen var forlenet med domprovstiet, var bl.a. kansleren Arild Huitfeldt og Odense-bispen Laurits Jacobsen.

[2] Om inkorporation se s. 1366f.

[3] Jfr. Århus Domkapitels Jordebog II, 15 og 46 samt Kronens Skøder I, 251. - Der svaredes kirkehavre og -lam til de samme embeder og personer som for Sjelle kirkes vedkommende (jfr. s. 1903).

[4] LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Erektionspatent (G 342.5).

[5] Kronens Skøder IV, 531 f.

[6] LA Vib. Skanderborg rytterdistrikts godsarkiv. Jordebogsekstrakter m.m. 1719-69 (GRyt 8.9). Auktionsforretning 1767.

[7] LA Vib. Hasle m.fl. hrdr.s arkiv. Skøder og panteprotokoller 1881-82 (B 58.SP42) fol.699f.

Fig. 39. Vejrhane (s. 2042). Hans Stiesdal fot. 1971. - *Weathercock.*

[8] LA Vib. Sabro m.fl. hrdr.s provsti. Synsprotokoller 1845-1921 (C 30.5-10).
[9] Danske Magazin 4 rk. II, 42.
[10] LA Vib. Skanderborg og Åkær amter 1661-1799. Div. dokumenter 1705-19, skrivelse af 31. marts 1716 (B 5C.208).
[11] Synsprot. 1862ff.
[12] Liber daticus 1852-59.
[13] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3.1166-76).
[14] LA Vib. Århus bispearkiv. Framlev herredsbog 1661 (C 3.1078).
[15] RA. Rtk. Rev. rgsk. 269-85. 1739-67. Skanderborg rytterdistrikt, kirkergsk.
[16] LA Vib. Landstingets dombog 1633 B fol. 186. Meddelt redaktionen af dr. H. H. Fussing.
[17] Jfr. Niels Jørgen Poulsen i NMArb. 1980, s. 58.
[18] Planke nr. 1 i Nationalmuseet (inv. nr. D 2564) og planke nr. 2 i købstadmuseet Den gamle By (inv. nr. 69:35).
[19] Træstykket, der kom for dagen under bygningens istandsættelse og forevistes professor J. Magnus-Petersen, da denne kort efter undersøgte kirkens kalkmalerier, blev efter overenskomst med kirkeejeren, oberst S. Neergaard, overladt Oldnordisk Museum (nu Nationalmuseet) som gave, og siden har »Framlevplanken« været udstillet sammen med det 1887 fremdragne hammerbånd fra Nørre Hørning, »Hørningplanken«. - Planken er formentlig udkløvet af en egestamme, stor nok til at give fire stavplanker foruden et stykke fuldkantet tømmer. Træets velbevarede tilstand skyldes utvivlsomt, at vinduet er blevet tilmuret allerede i senmiddelalderen. Sml. J. Magnus Petersens indb. 1890; Henry Petersen: Bygningslevninger af Træ fra Danmarks tidlige Middelalder, i ÅrbOldkHist. 1894, 381ff. og 390 (fundstedet angives her fejlagtigt som korets østvindue, hvor som nævnt nedenfor planke nr. 2 blev fundet); Emil Ekhoff: Svenska Stavkyrkor, Stockholm 1914-16, s. 353; Elna Møller og Olaf Olsen: Danske trækirker, i NMArb. 1961, s. 36 og 54f. med fig. 19, samt Claus Ahrens (red.): Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Hamburgisches Museum fur Vor- und Frühgeschichte 1981, s. 572.
[20] Ved fundet var begge nagler endnu bevaret; nu er den ene borte.
[21] Stykket, der blev udtaget af konservator Povl Jensen, da han undersøgte vinduet i forbindelse med altertavlens restaurering, må være ét af de »rester af træstykker« fra en »sønderbrudt vinduesomfatning« i østvæggen, som først vakte Magnus-Petersens interesse 1890, men som blev ladt tilbage, da man i stedet viste ham den velbevarede træramme fra nordvinduet.
[22] Jfr. Knud J. Krogh og Olfert Voss: Fra hedenskab til kristendom i Hørning, i NMArb. 1961, s. 5-34.
[23] Jfr. Elna Møller og Olaf Olsen: Danske trækirker, samme sted s. 35-58.
[24] Markstenene fornemmes overalt i vægfladerne,

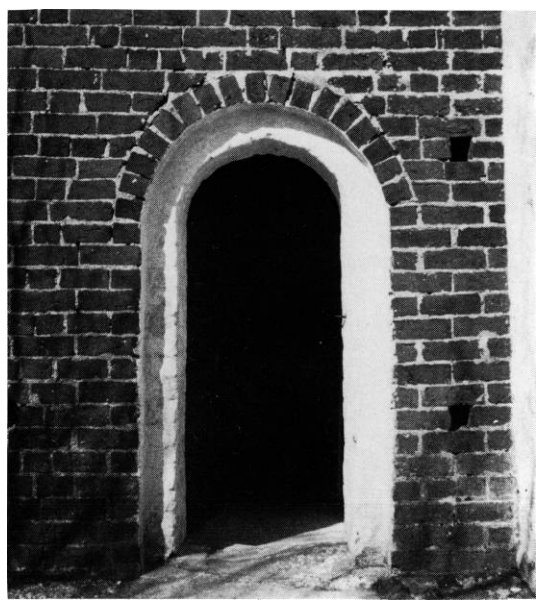

Fig. 40. Dør i tårnets sydmur (s. 2041). Jens Vilhelmsen fot. 1977. - *Door in south wall of tower.*

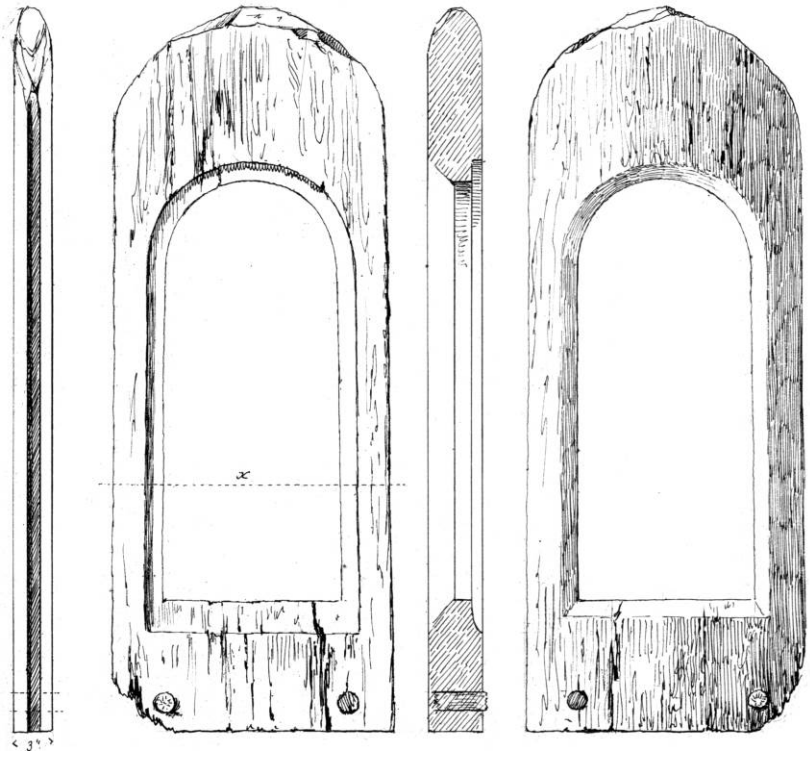

Fig. 41. *Stavplanke nr. 1, genanvendt som vinduesramme, 1:15 (sml. fig. 8). Opmålt og tegnet af J. Magnus-Petersen i august 1890, efter at rammen var udtaget af korets nordvindue (s. 2037). NM. - **Plank no. 1, reused as window frame, 1:15 (cf. fig. 8). Measured and drawn 1890 when the frame was removed from north window of chancel.*

hvor de »sveder« på varme sommerdage.

[25] I korgavlens spids er en lille, trekantet åbning, 40x60 cm, dækket af to tagstillede frådstensflager og lukket i ydersiden af marksten.

[26] Indtil for fa år siden stod hullerne åbne i korgavlens yderside.

[26a] M. Mackeprangs omtale af et tympanon (Granitportaler s. 220) synes at bero på en misforståelse.

[27] Buen repareredes 1890. Den nordre trediedel synes at være muret af kridt, resten af tegl.

[28] LA Vib. Godsarkiver. Lyngbygård. Dok. vedr. kirker og skoler 1720-1878 (G 313.30).

[29] Korets overvægge er modsat skibets uden puds og hvidtelag, som om de aldrig har stået fremme. Det kan derfor ikke helt afvises, at det sengotiske hvælv har afløst et ældre †hvælv.

[30] Også tårnene i Sjelle, Skovby og Stjær har en dør i sydmuren. En hængelås til tårndøren nævnes i inventariet 1661; sml. note 14.

[31] DaAtl. IV, 1768, s. 212.

[32] Til omstøbningen af blytaget skulle der hentes 16 vogne brænde i skoven.

[33] Der var 1725 henholdsvis fem og 19 spærfag over kor og skib; sml. note 13.

[34] Der var endnu 1675 blytag overalt; sml. Frijsenborg godsarkiv. Syn efter Mogens Friis 1675.

[35] Murstensgulve er omtalt 1723 og 1803 (sml. note 13); 1862 var der tillige »gullandske« fliser (note 11), som 1902 afløstes af sorte og hvide cementfliser.

[36] Jfr. Nørlund-Lind: Kalkmalerier s. 289, nr. 58.

[37] J. Magnus-Petersen indb.; jfr. korresp. i NM2.

[38] Her fandtes ingen dekorationer.

[39] Povl Jensen fandt intet relikviegemme, rimeligvis fordi et murskifte var fjernet.

[40] Kalker ved Povl Jensen 1934 i NM2. Det søndre rammestykke havde desuden en enkel dekoration fra o. 1800 malet hen over den oprindelige.

[41] I begge gavlstykker er rundbuede gennembrydninger.

[42] Intet spor af top- eller storvinger.

[43] Jfr. indskrift på søndre predellabræts inderside: »Altertavlen er istandsat under Nationalmuseet anno 1934. Povl Jensen og Georg N. Kristiansen malere, R. Rasmussen tømrer og kirkev; - H. P. Christensen sognepræst fra 1895 til 1934.« På tværbrættet: »T.B. 1890«.

[44] F. Uldall.

[45] 1803 (note 13) er tavlen omtalt som smukt malet.

[46] Bøje 1982, II, 209, omtalt under Jens Madsen, Randers.

[47] LA Vib. Liber daticus for Harlev-Framlev 1808-52 (C 356.34).

[48] Omtalt i inventariet 1725 (note 13).

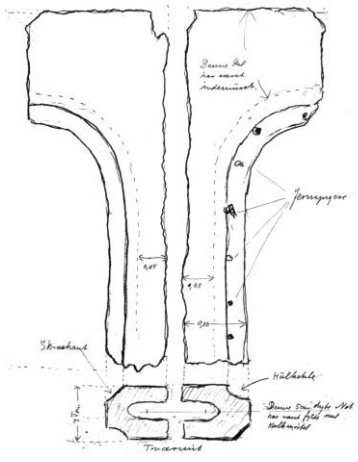

Fig. 42. *Stavplanke nr. 2, anvendt som vinduesramme (s. 2038). I købstadmuseet Den gamle By. Skitse af Povl Jensen 1934, ca. 1:15. NM. - *Plank no. 2, re-used as window frame.*

[49] Jfr. Otto v. Falke und Erich Meyer: Bronzegeräte des Mittelalters. I. Romanische Leuchter und Gefässe. Giessgefässe der Gotik. Berlin 1935, nr. 472 med fig. 444.

[50] Samme s. 75f.

[51] Specielt akvamaniler i Bergen, i Nürnberg, Germanisches Museum, og i en svensk samling samt løvefigurer fra døbefonten i Kiels Nicolaikirke (note 50 med fig. 441, 442, 445 samt 439). - Hertil må føjes en akvamanile fra Kinna i Marks herred, Västergötland i Sverige, der 1911 blev tilbudt Kunstindustrimuseet i København, og som senere blev solgt på auktion i London (korresp. i NM2).

[52] Et firkantet, lukket hul i brystet og to runde i ryggen har tjent til fjernelse af støbekernen.

[53] Korresp. i NM2.

[53a] LA Vib. Århus amts nrdr. provsti 1812-26. Synsprot. 1813-26, 1827-44 (C 291.2).

[54] LA Vib. Sabro m.fl. hrdr.s provsti. Provstiets kirker 1845-1933 (C 30.64).

[55] RA. Rtk. Rev. rgsk. 290. 1769. Synsforretn. og summariske rgsk. m. beviser for jyske rytterdistriktskirker.

[56] Thiset: Stamtavler VII, 296.

[57] Af indskæringer kan nævnes: Simon Petri Alrodivs (Simon Petersen Alrø) 1594, 1598 og med varianten Simon Petræus Alrodius 1599, i symmetrisk skjold. SRB [15]94, Severinvs Petri Montanvs (Søren Petersen Bjerg) [15]95, i skjold, Iohannes Christierni Roxingivs (Jens Christensen Rosing?) anno 1601, Georgi(vs) Petri Alrodi(us) (Jørgen Petersen Alrø) og GPA 1601 (eller 7), ICR 1601, Lavrenvs Ioannis (Lars Jensen) 1607, RI(I)S 1607, NPR Arhvs 1608, NIS Skovby 1617, MHR 1624, Iohan Hej 1636, Nicol. Nicolai Fogius M (Niels Nielsen Fog) samt andre initialer, bomærker og dele af årstal.

[58] Zachariasen: Orgelfortegn.

[59] Vedr. konstruktion og forklaring af et tårnur, se DK. Holbæk s. 48, fig. 46-47, eller DK. Ribe s. 48, fig. 46-47.

[60] Nyrop: Kirkeklokker s. 295.

[61] RA. Rgsk. ældre end 1559. Fortegn. over aflev. klokker 1528-29. Reg. 108A.

[62] Den ornamentalt behandlede tunge minder ifølge Mackeprang: Døbefonte s.21, om Jelling-løvens.

[63] Sdr. Vilstrup og Herslev (Vejle amt) og Øls (Ålborg amt); se J. B. Løffler: Danske Gravsten fra Middelalderen, 1889, XI, 61 og X, 52.

[64] Specielt Hälstad og Kinneved; Sølve Gardell: Gravmonument från Sveriges Medeltid II, Stockholm 1946, pl. 12, 15 og 22.

[65] RA. Genealogisk-heraldisk selskab. Generalia. 4°, 20. Skriften, der karakteriseredes som »runebogstaver« læstes: »Jegh Carolus som haffuer Regiertt iche miere wdaff denne Wrett Werdenn begiert End thenne sted som i nu sier.« Jfr. note 66.

[66] E. Moltke: Jon Skonvig og de andre runetegnere, I, 1956, s. 43 og II, 1958, s. 45; jfr. J. B. Løffler: Danske Gravstene, 1889, s. 19f. og pl. IX.

[67] Korresp. i NM2.

[68] Jfr. gravsten i Sdr. Vilstrup, Vejle amt (Løffler t. IX, 75).

[69] Sml. gravsten i Lyngby, Randers amt (Løffler t. IX, 75), og kirkedør i Högby, Østergøtland (Aron Andersson: Kyrklig konst från svensk medeltid, Uppsala 1976, s. 6 og fig. 8.

[70] Se g'ets placering i ordet legis.

[71] E. Moltke I, 40f. og II. 44f., jfr. Løffler t. IX.

[72] Se Stednavne i Århus og Skanderborg amter, ved Anders Bjerrum, 1964, s. 127.

[73] Mackeprang: Granitportaler s. 145 f.

[74] Jfr. Erik Moltke og Louise Lillie i Den iconografiske post 1973, I, 24-30.

Fig.43. Landsbyplan 1:10000, målt 1783.- *Map of the village 1783.*

SUMMARY

This church, of some considerable size, consists of chancel and nave from the Romanesque period with two Late Medieval additions: the tower to the west and the porch to the south. Parts of two planks, re-used as window-frames in the Romanesque church, are in all probability the remains of a stave church which stood on the site of the present church and was demolished when the latter was erected.

The walls are built of rough and split fieldstones, travertine and limestone being used around openings and at corners. The walling of the gable end of the chancel is interrupted by three large, round-arched blind arcades. A limestone ashlar bearing the figure of Christ Crucified is set in the masonry of the gable above a projecting animal head. In the southeast corner there is a weathered ashlar bearing human and animal figures. There were originally three windows in the chancel as well as three in the north side of the nave and four in the south side. In the Late Middle Ages an octopartite vault was added to the chancel and three cross vaults to the nave.

During the restoration of the church in the 1890's various wall-paintings were uncovered, Mary and the Child from the period approaching the middle of the 13th century, presumably belonging to a side altar on the north part of the rood screen, and an ornamental embellishment in the north window of the chancel. Other remains of wall-painting have been rewhitewashed, for example a sketch from c. 1200 of the Adoration of the Magi on the north wall of the nave, and a rib decoration from the close of the 15th century in the chancel and nave.

Much of the old furniture is still extant: an *aquamanile from c. 1350, found in a niche in the altar, now at the National Museum, while a Romanesque baptismal font with lion figures is still in use. From the Late Gothic period there are a lectern and a parish clerk's seat. The panel of the altar and the altarpiece were made in 1590, the altar candlesticks and brass baptismal dish a few years earlier. 1602-04 the village carpenter Morten of Skovby made the pulpit and canopy, and from later that century come the chalice, from 1649, some of the pews, 1654, the font canopy, 1663, and presumably the tower clock, now no longer in use. The altar rail was put up c. 1750 at the same time as the one in the neighbouring church at Harlev. - Recently two large, richly decorated Romanesque tombstones were set up in the porch with some Baroque figured stones.